

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора історичних наук, професора Тараса Ярослава Миколайовича на дисертацію Радовича Романа Богдановича “Поліське житло: культурно-генетичні витоки та еволюційні процеси”, поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія. – Львів, 2018.

Народне житло є однією з фундаментальних складових традиційно-побутової культури етносу, архітектурно-конструктивні рішення якого дають можливість з'ясувати особливості етногенезу, а також яким чином розвивалися соціальні, виробничі відносини, міжетнічні взаємозв'язки. Разом з тим, народне житло може слугувати одним із маркерів для визначення меж певної етнографічної групи. Дослідниками встановлено, що вивчення культурно-генетичних витоків й еволюційних процесів, пов'язаних з розвитком традиційного будівництва, є одним із пріоритетних завдань української етнології. Якраз вивченню цієї теми присвячене дисертаційне дослідження Романа Радовича “Поліське житло: культурно-генетичні витоки та еволюційні процеси”.

Попередні знання про поліське житло, які ми одержали у XIX–XX ст., не торкалися проблеми культурно-генетичних витоків житлово-господарського комплексу та основи формування явищ традиційної побутової культури поліщуків і загалом українців. Новітні знання, які були одержані за останні двадцятиліття після Чорнобильської катастрофи, коли вперше за історію України почалися щорічні історико-етнографічні експедиції на Полісся, не вкладаються в рамки колишніх теоретичних уявлень про еволюційні процеси, які мали місце в матеріально-духовній культурі цього краю: як відбувалося виникнення стаціонарних осель поліщуків, формувалася планувальна структура житла, проходив розвиток системи опалення, поділ Полісся за будівельними ознаками на Західне, Середнє та Східне.

Актуальність цього дисертаційного дослідження обумовлена також тим, що наслідки Чорнобильської катастрофи з наступним відселенням мешканців із радіоактивно забруднених районів поставили на грань “виживання” увесь комплекс традиційно-побутової культури Полісся. Фактично зникає найважливіший для України комплекс традиційного житлобудівництва поліщуків. Дана ситуація вимагала від етнографічної науки зафіксувати те, що залишилося після Чорнобильської катастрофи, та вивчити житловий комплекс, який є одним із пріоритетних у з'ясуванні регіональних і національних особливостей еволюційних процесів у галузі народного житлового будівництва українців.

Важливим чинником необхідності даної праці є також те, що у контексті вивчення народного житла українців зроблено вже чимало, проте й досі в українській історіографії

відсутні узагальнюючі монографічні дослідження про житло Полісся. Все це визначило актуальність теми, принципи вирішення проблеми.

Необхідно відзначити, що дисертація Романа Радовича виконана у руслі культурно-генетичного напрямку історичної етнології, передбачає дослідження генези і розвитку компонентів та цілих комплексів народної культури. Для розкриття поставленої проблеми автор використав декілька груп методів: філософські (діалектичний підхід до природи та суспільства, аналіз, синтез, індукція, дедукція); загальнонаукові (логічний, абстрагування); спеціально-наукові (порівняльно-історичний, типологічний, стилістичний, діахронний, комплексного аналізу) та конкретні наукові методи дослідження. Дослідження виконане на стику архітектури, етнології і археології.

Позитивом методики даного дослідження є те, що дисертант, аналізуючи всі складові житлово-господарського комплексу, старається показати географію розповсюдження певного артефакту і, на його основі визначити, чи є він загальноукраїнським, регіональним, локальним і, на основі цього робить узагальнення.

Надійним підґрунтям для вирішення кола порушених проблем і реалізації поставленої мети є: польові дослідження автора (3000 будівель житлового та господарського призначення, понад 400 печей, які були обстежені у 800 населених пунктах упродовж 1985–2017 рр.); здобута під час експедицій усна інформація про традиційне будівництво; архівні джерела, фотоілюстрації. Необхідні матеріали збиралися шляхом опитування та інтерв'ювання респондентів за особисто розробленим дисертантом питальником, що дало можливість з'ясувати технологічні процеси та виявити низку питань, важливих для реконструкції процесів будівництва.

Важливо відзначити, що у вирішенні поставленої мети та завдань велику роль зіграла базова архітектурна освіта дисертанта, яка дала йому можливість під час вивчення збережених об'єктів детально описати, зафотографувати, замалювати окремі важливі вузли, на основі яких змодельовати різночасові зрізи будівельної культури поліщуків, що несли в собі низку реліктових явищ. Авторіві, в умовах Постчорнобильської катастрофи на Поліссі, вдалося ґрунтовно дослідити поліську хату, господарські споруди на всіх стадіях їхньої руйнації, допомогло побачити те, чого не було на поверхні – артефакти, які не можна було одержати, коли там проживали поліщуки.

Дисертаційне дослідження складається зі вступу, семи розділів, висновків.

Перший розділ за своєю фактологічною насиченістю та аналітикою викладу справляє позитивне враження як змістова самодостатня розвідка. Огляд літератури та джерел дає підстави стверджувати, що дисертант поважно підготовлений до такої праці.

Другий розділ присвячений культурно-генетичним витокам стаціонарних осель поліщуків та початковим етапам їх формування. Опираючись на наукову літературу стосовно цієї теми, дисертант слушно приходять до висновку, що більшість різновидів тимчасового житла сягає своїм корінням глибокої давнини, вони зберегли у собі реліктові форми, у них можна побачити найпримітивніші варіанти конструкцій (передовсім дахових), які стали основою подальшого розвитку будівельних технік і технологій як на Поліссі, так і в Україні загалом. Він приходять до висновку, що укріплені поліські курені зі стаціонарним опалювальним пристроєм (вогнищем) можна вважати прообразом (початковим етапом формування) стаціонарного житла.

У цьому розділі, на нашу думку, дисертанту особливо необхідно було підкреслити, що дах над головою був первинною необхідністю, а стіни появились у процесі подальшого розвитку, про це свідчать верх з кісток мамонтів у поселення Межиріч (реконструкції І. Подоплічка), житло пізнопалеолітичного часу (реконструкція В. Запорізької). Про важливість його вказав Л. Альберті: дах за своєю природою серед усіх споруд у смертних був першим, який робили для спокою, не можна заперечувати, що заради даху винайдені стіни, і все разом зі стінами. І сам дисертант вказував на це у своїх публікаціях про хати з дахом на пристінних стовпах, що збереглися в українців Карпат Старосамбірського району.

У третьому розділі “Техніка і технологія спорудження стін житла” дисертант багато уваги приділяє етапам розвитку техніки та технології житлового будівництва, вибору і заготівлі будівельної деревини, зовнішньому оздобленню стін, будівельним інструментам та приладам, традиційним способам вимірювання. В цьому розділі, як і в інших, він дає нам конкретні часові рамки вживання: зруби, складені зі щільно припасованих колод... були притаманні уже для жител княжого періоду і на Поліссі залишились основними до початку ХІХ ст. (на Східному Поліссі – до середини ХХ ст.). Приходять до висновку, що під час спорудження житла одним із найвідповідальніших процесів був вибір кутових врубок та їх використання, аргументовано вказує час застосування кутових з’єднань. Не можу не відзначити, що він описав і графічно представив всі існуючі на Поліссі кутові врубки.

У підрозділі “Будівельні інструменти та прилади, традиційні способи вимірювання” дисертант не тільки розглянув народні міри довжини, а й встановив, що ще у ХІХ – на початку ХХ ст. головним модулем, який використовували у будівельній справі, було тіло людини. Заслуговує увагу виклад асортименту приладів, інструментів та процесів, пов’язаних зі спорудженням стін житла.

Четвертий розділ запропонованої дисертації присвячений надзвичайно важливій проблемі – розвитку горизонтального плану поліських осель. Звісно, що еволюцію традиційного житла на теренах Полісся за останні дві тисячі років від праслов’янської

зарубинецької культури до початку XX ст. міг висвітлити лише досвідчений етнолог, який на фактичному поліському матеріалі зумів чітко простежити процес формування дво- і трикамерного житла на основі опалюваного однокамерного та відтворити окремі етапи формування двокамерних хат через добудову до опалюваного зрубу кліті холодних сіней, простежити напрямки розвитку трикамерних споруд шляхом сегментації внутрішньою перегородкою широких сіней на дві частини (сіни і комору), показати етапи появи двохатніх осель.

Цікавим є п'ятий розділ, присвячений виникненню та розвитку системи опалення та типів опалювальних пристроїв. У ньому ми одержали нові знання про генезу системи опалення: застосування на теренах Полісся у першій половині XX ст. опалювального пристрою, який однозначно за автором можна номінувати як “духова піч”; у XII–XIII ст. духові печі встановлюються на дерев'яних опічках і стають панівними; у XIV–XV ст. конструкції печі надають кубічної форми; до середини XIX ст. превалювала курна система опалення. У роботі добре представлена сегментація функції печі, що полягала у влаштуванні окремих обігрівальних пристроїв.

Не дивлячись на те, що археологічні та етнологічні матеріали дають підстави стверджувати, що, починаючи з княжого періоду на Поліссі, як і у слов'янських житлах Східної Європи, повністю домінували духові печі, відкрите вогнище тут цілком відмерло, дисертант встановив, що поліське житло XIX ст. – першої половини XX ст. опалювалося піччю, поряд з нею до кінця XIX ст., а то й до середини XX ст. спорадично використовували відкрите вогнище, яке розкладали посередині приміщення на долівці, на спеціальній платформі, на припічку. Це явище витісняється на Поліссі лише із впровадженням у систему опалення кухонної плити, грубки, опалювальної лежанки. Він також аргументовано довів, що відкрите вогнище використовували у стаціонарному житлі до 30-х рр. XX ст. в хатах, де воно було єдиним і основним опалювальним пристроєм. У цьому підрозділі також розглянута генеза розвитку і особливості функціонування печі та проаналізовано динаміку влаштування димовідвідних пристроїв та впровадження у систему опалення грубки, плити тощо. Нові знання так само були одержані щодо конструктивних рішень печей.

Дисертант у шостому розділі торкається еволюції конструкцій покриття та перекриття. На основі збережених реліктових явищ житла вдалося простежити процес діахронних змін, який полягав у розмежування функцій між стелею і дахом з кінцевим переходом до плоскої стелі й кроквяним дахом під нею. В цьому розділі дисертант доводить, що еволюція конструкцій перекриття та покриття була в прямій залежності від зміни опалювальних пристроїв. На основі типів покриття осель Полісся дослідник показує, як починаючи з XVI–XVII ст. відбувався процес витіснення двосхилого даху зрубної

конструкції, вкритої деревом чотирисхилим дахом каркасної конструкції, вкритого соломною. Позитивним, а радше новаторським у цьому розділі як і в попередніх є те, що через специфіку влаштування даху дисертант визначив межі їх поширення.

Завершує дане дисертаційне дослідження сьомий розділ “Традиційний інтер’єр житла”, в якому вперше викладено його формування з княжого періоду до початку ХХ ст. Роману Радовичу вдалося довести, що унаслідок збереження курної системи опалення на Поліссі майже до кінця ХІХ ст. збереглися реліктові елементи інтер’єру, з ліквідацією якої в інтер’єрі поліської хати проникають прогресивні явища в облаштування внутрішнього простору. Нові знання ми одержали щодо освітлення житлового приміщення. Усупереч твердженням окремих дослідників він довів, що освітлювальні пристрої на Поліссі мають кількості літню традицію, перші пристосування для відведення диму з курної хати поліщуки споруджували власне над “лучниками”.

Підсумовуючи аналіз цієї праці, насамперед хочу відзначити, що вона творилася шляхом поступового наукового самоствердження важливих ідей та мислительних синтенцій автора, яке відбувалося під час численних експедицій по всій Україні, коли автор накопичив фундаментальні знання про українську хату і зміг побачити в малих артефактах, як відбулися генетичні та еволюційні процеси в народному житлі Полісся.

Дисертанту вдалося доповнити наші знання про генетичні витоки та еволюційні процеси, які сформували житлово-господарський комплекс.

Уперше в етнографічній українській науці дисертанту вдалося здійснити: узагальнююче дослідження про житлово-господарський комплекс з теренів усього поліського масиву; створено цілісну картину виникнення й еволюції традиційного житла на теренах Полісся за останні дві тисячі років; подано комплексний аналіз житлової культури на всьому просторі Полісся в межах України, Білорусі, Польщі та Росії; до наукового обігу введено значний масив нових польових досліджень автора, які він зібрав у радіоактивно забруднених районах Полісся, що дає нові можливості для широкої інтерпретації матеріальної та духовної культури України; показано, як формувався житловий комплекс, його інтер’єр у залежності від системи опалення, яка визначала планувальні, конструктивні рішення покриття, перекриття, способи відведення диму та сегментації функції печі; виразно акцентовано на безпідставності думки про етнічну невизначеність населення Поліського краю та поділ його за етнічними ознаками на Українське, Білоруське, Польське та Російське Полісся; за головними показниками будівельної культури Полісся встановлено, що тут з пізнього середньовіччя переважали загальноукраїнські риси.

Варто відзначити, що автор уперше подає часові рамки багатьох явищ, які мали місце при спорудженні житлово-господарського комплексу за останні дві тисячі років: час

побутування холодної і теплої комори; появу та побутування “розрідженого” зрубу, застосування складних кутових з’єднань, зокрема замка з прихованими зубами; появу “чистих” замків, використання певної технології: укладання вінців, мохової прокладки, припасування вінців за посередництвом паза (драчки), застосування тиблів, використання певних порід, зовнішнього оздоблення стін хат, побутування земляної чи глинобитної долівки. Визначені дисертантом часові параметри багатьох технік і технологій є важливими для вивчення низки явищ матеріальної та духовної культури українців: зв’язків житлового народного будівництва з транспортними засобами, дорогами, тваринництвом тощо.

Багатий ілюстративний матеріал, зібраний та накреслений автором, не лише доповнює текстову частину роботи, а й служить за важливе джерело інформації. Для ілюстрації певних явищ він використав світлини С. Таранушенка, Т. Обмінського, І. Сербова, Ч. П’єткевича, К. Мошинського, І. Могитича, Р. Сілецького.

Дисертаційне дослідження Романа Радовича є важливим для поглибленого розуміння історії матеріальної та духовної культури українців, добрим взірцем для науковців, які будуть продовжувати вивчати житло в інших історико-етнографічних районах України.

Враховуючи високу наукову цінність роботи, варто також висловити окремі зауваження та побажання.

Дисертант, ані в методиці, ні у висновках роботи не зазначив, що дослідження 3 000 будівель житлового та господарського призначення у 800 населених пунктах побудоване на методі випадкової вибірки, відбиває всі варіанти сукупності поліського житла та господарських споруд, що дає можливість вважати дослідження репрезентативним і достовірним. У роботі відсутнє картографування, яке б нам наочно представило межі історико-етнографічного району, його поділу за житлово-господарським комплексом - на Західне, Середнє та Східне Полісся, розповсюдження певних планувальних, конструктивних рішень житла, господарських споруд, систем опалення, інженерних рішень, побутування певних будівельних термінів. Картографування дало б можливість висвітлити локальні житлово-господарські комплекси в плані історико-етнографічного районування, розкрити певні аспекти етнічної історії українців та зрозуміти особливості еволюції етнічних процесів у сфері матеріальної та духовної культури українців.

Частково погоджуюсь з висновком дисертанта, що еволюція конструкцій перекриття та покриття перебували в прямій залежності від зміни типів опалювальних пристроїв, “що відокремлення даху від стелі спричинило проникнення у житлове будівництво поліщуків каркасних систем дахових конструкцій”. Відсутність та поява каркасних конструктивних систем також пов’язана із проникненням на територію України в XVIII–XIX ст. накопиченого досвіду в зведенні житла і сакральних споруд на основі каркасних систем із

Заходу, рішення яких були одержані від траиспортних засобів пересування та наявності будівельного матеріалу.

Не представлений у дослідженні графічний матеріал, який би істотно завершував певні розділи та підрозділи. Бажано було б на розгортці показати генезу житла: поліські "курени" конічної форми – зрубні поліські клуні з дахом, підтримуваним двома рядами сох – польські господарські "льохи" та зрубні комори (сезонно опалювані "стебки" і неопалювані "кліті"); динаміку розвитку та конструктивні різновиди кроквяного даху тощо. У дисертації немає іменного, географічного та предметно-тематичного показників, які могли б зробити цю достойну працю значно доступнішою у користуванні.

Втім, і без цих елементів, які не вимагаються в дисертаційному дослідженні, праця є новим словом у вивчення культурно-генетичних витоків та процесів формування житла на Поліссі. Висловлені зауваження не впливають на загальне позитивне враження від дисертації.

Викладені у дисертації положення відображені в одній індивідуальній монографії, 5 колективних монографіях, наукових статтях та рецензіях, з них в закордонних, 27 фахових виданнях України. Автореферат підготовлений згідно вимог та повністю розкриває методологію, зміст та основні результати дослідження. Стиль викладу – чіткий, логічний.

Дисертаційне дослідження Романа Радовича є самостійною завершеною науковою працею, що містить актуальну наукову проблему і є вагомим внеском в розвиток сучасної етнологічної науки. В дисертаційній роботі присутня наукова новизна, висновки відповідають поставленим завданням. Це дає мені підстави констатувати, що дисертація Радовича Романа Богдановича "Поліське житло: культурно-генетичні витoki та еволюційні процеси" виконана на належному науково-методологічному рівні. За ступенем наукової обґрунтованості положень і висновків, практичною цінністю, отриманими науковими результатами та обсягом відповідає чинним вимогам щодо докторських дисертацій, викладеним у п.п. 9, 10, 12 "Порядку присудження наукових ступенів" (зі змінами), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами), а її автор заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.05 – етнологія.

Доктор історичних наук, професор
кафедри архітектури та реставрації
Национального університету
"Львівська політехніка"

Я.М. Тарас

Підпис

Р.Брадсецькесі